İSLÂM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE

HİKMET

Editörler
Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE
Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 1418
İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet

Yayın Koordinatörü
Murat AYDEMİR

Editörler
Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE
Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

Tashih
Haluk Zahid KIZILYER

Kapak Tasarım
Batuhan Yağız GÖKMEN

İç Tasarım
R. Ahmet AKAY

ISBN: 978-625-428-627-8

1. Baskı, Aralık 2024, Ankara, 1.000 Adet

© Bütün yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.
Bu eser Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Ticaret İşletmesi Yönetim Kurulu'nun 08.08.2024 tarih ve 190 sayılı kararıyla uygun görülmüştür.

Bu eserin ilmî/edebî redaksiyonu İLKSAY Kurulu marifetiyle yapılmıştır.

Yayıncı Sertifika No: 48058

TDV İslâm Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi Basımevi | Printing House

Ostim OSB Mah. 1256. Cad. No: 11
Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Hikmet Kavramına Dinî-Psikolojik Yaklaşım

Behlül TOKUR[1]
Sakin ÖZIŞIK[2]

Giriş

Hikmet, insanın deneyimleri ve gözlemleriyle olayların, durumların ve eşyanın, açık ve görünmeyen kısımlarını kavrayabilmesi yeteneği olarak görülür. İlimden farkı ise ilim daha çok teorik ve zekâya dayalı iken hikmetin pratik ve tecrübeye dayalı olmasıdır.[3] Hikmetin çeşitli kültür ve medeniyetlerde tarihsel süreç içerisindeki kullanımına bakıldığında pratik bir konusunun olduğu görülebilir. Pratik konudan maksat, insan ile âlem arasında var olan bazı ilişkileri gözlemek ve bu gözlem sonucu çıkarılan davranış kurallarını eğitim ve öğretimin amacına sunmaktır. Dolayısıyla hikmet, insanın kendisini kuşatan dünyadan edindiği pratik bilgidir.[4]

Hikmet kavramıyla ilgili kadim medeniyetlere bakıldığında Sümerlerin hikmeti saf, kutsal bilgi olarak değerlendirdikleri görülür.[5] Babil döneminde ve Eski Mısır'da hikmet, Tanrı'nın bir sıfatı olarak ele alınır. Babilliler, Marduk'u hikmet tanrısı olarak görürken[6] Mısırlılar, Güneş Tanrısı Ra'nın kızı olarak kabul edilen Maat'a hikmeti temsil eden Tanrıça olarak tapmışlardır. Bunun yanı sıra toplumdaki bilge kişiler Tanrıça Maat'a benzetilmiş onun gibi davranan kişiler olarak kabul edilmiştir. Ölçülü olmak, dürüstlük, nefse hâkimiyet, itaat ve sükûnet hikmetin değerleridir.[7]

Sümer-Babil ve Eski Mısır'da hikmetle din birbiriyle yakın ilişki içerisindeyken Eski Yunan'da hikmet, felsefe kavramının oluşması sırasında dinden ayrılıp kendi yolunu çizmiştir.[8] Buna rağmen Pythagoras gibi düşünürler, hiç kimsenin gerçek anlamda hikmet sahibi olamayacağını ancak hikmeti sevebileceğini söyleyerek hikmeti sadece Tanrı'ya has kılmışlardır.[9] Aristo'ya göre hikmet, bütün bilgilerden yani algısal bilgi, tecrübe ve sanattan daha üstün bir bilgidir. Hikmet, duyulardan uzak

1 Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Ankara/Türkiye, behlultokur@hotmail.com
2 Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı, Ankara/Türkiye, sakin.ozisik@asbu.edu.tr
3 Cafer Sadık Yaran, "Knowledge, Wisdom and 'Sophialogical' Epistemology", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), s. 30.
4 Kurt Rudolph, "Wisdom", *Encyclopedia of Religion* (Newyork: Thomson Gale, 2005), s. 4951.
5 Paul-Alan Beaulieu, "The Social Intellectual Settings of Babylonian Wisdom Literature", *Widsom Literatüre in Mesopotamia and İsrael* (Atlanta: Society of Biblical of Literatüre, 2007), s. 3.
6 Beaulieu, "The Social Intellectual Settings of Babylonian Wisdom Literature", s. 3.
7 Rudolph, "Wisdom", s. 9749.
8 Servet Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), s. 27.
9 Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri* (İstanbul: Doğuş Yayın ve Dağıtım, 1982), s. 5-6.

olan şeylerin bilgisi olduğu için insanların en zor öğrenebildikleri bilgidir. Fakat aynı zamanda sebeplerin bilgisi olduğu için tüm bilimlerin en öğretici olanıdır. Bu bakımdan hikmet sahibi, emir verilen kimse değil herkesin ona itaat etmesi gereken kişidir.[10]

Eski Türklerde hem hikmet hem de hikmetli sözün karşılığı "bilig" kavramıyla ifade edilir ve "bilig"in öğrenilmesi fıtrî bir kabiliyet gerektirir. Bilig, ülke yönetimindeki becerinin yanı sıra hastalıkları iyileştirmeyle de ilgilidir. Bunun yanı sıra Eski Türkler vecize yahut hikmetli sözlerle nasihat etmeyi "hikmet vermek" olarak görmüşlerdir. Söz ve bilig birbirleri yerine kullanılan iki kelimedir.[11]

İslâmî ilimler ve disiplinler oluşmadan önce hikmet, Kur'an'ın kendisi yahut onun etraflı bilgisi olarak anlaşılmıştır. Hadis ilminin doğmasıyla hikmetin sünnet olduğu, fıkhın oluşumunu tamamlamasıyla da hikmetin fıkıh olduğu söylenmiştir.[12] Tasavvuf ise ilham, sır, ilm-i ledün ve bâtın ilmi gibi konuları hikmet adı altında ele almıştır. Kur'an'daki "Tarafımızdan ona bir ilim öğrettik."[13] âyetini evliyanın alâmeti olan özel bir ilim yani hikmet olarak anlamışlardır. Tasavvufa göre hikmet, Allah katından verilen bir ilim olmakla beraber yolu zâhirî ilimlerden geçer. Zîhirî ilimleri öğrenmede gösterilen gayretin Allah ile veli kulları arasında sır olan bâtınî ilimlerin kapısını açacağına inanılır.[14] İslâm felsefecileri ise hikmeti nazari ve amelî hikmet olmak üzere ikiye ayırmış, insanın hayatının daha da güzelleşmesi ve mükemmelliğe ulaşması için hikmetin bu iki yönünü yani ilim ve amelî boyutunu yetkinleştirmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.[15]

Bu araştırma kadim bir kavram hatta değer olduğu anlaşılan hikmeti dinî-psikolojik yönden incelemeyi hedeflemektedir. Hayatın içerisinde kullanılmayan, pratiği görülmeyen kavram ve değerlerin silinip gideceği hatta bir canlı gibi öleceği aşikardır. İlim ehline düşen bunların hayat içerisindeki değerini ve önemini hatta yeniden özünü kaybetmeden nasıl anlamlandırılıp kullanılması gerektiği hususunun önemini bilmek ve hatırlatmaktır. Bundan hareketle araştırmada ilk olarak hikmet kavramının İslâmî kültürde nasıl anlaşılıp kullanıldığıyla ilgili bilgilere yer verilmiş, daha sonra Batı'daki çalışmalar ekseninde dinî-psikolojik yönden hikmet kavramı ele alınmaya çalışılmıştır.

1. İslâm Kültüründe Hikmet Kavramı

Hikmet kavramının menetmek, bir işi akıl ve dinin gerektirdiği şekilde son derece sağlam ve titizlikle çözümlemek, hükmetmek gibi psikolojik ve entelektüel düzeyde geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğu söylenebilir. Menetmek, hikmetin en genel sözlük anlamlarından biridir. Araplar atı kontrol etmek için ağzına takılan geme "hakeme" demişlerdir: "Hayvanı, atı gemle kontrol altına aldım, gem vurdum." Gem veya dizgin sayesinde hayvan kontrol altına alınabilir, yönlendirilebilir ve engellenebilir.[16]

10 Alpaslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi: İslam Bağlamında Bilgiden, Bilimden Sistem Felsefesine* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), s. 18-19.

11 Rabert Dankoff, "Inner Asian Wisdom Tradition in the Pre-Mongol Period", *Journal of the American Orriental Society* 101/1 (1981), s. 93-94.

12 Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet*, s. 109.

13 *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsiri*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), Kehf, 18/15.

14 Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet*, s. 83.

15 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, *Fi's-Sınâati'l-Uzmâ*, ed. Azmi Tahâ es-Seyyid Ahmed (Nicosia: Dârü'ş-Şebâb, 1987), s. 123-124.

16 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), "h-k-m", 12/140-144.

Dolayısıyla hikmetteki "menetmek" anlamı, gem veya dizgin sayesinde hayvanın taşkınlığının önlenmesini, uysallaştırılmasını ifade ettiği gibi bireyi de cehaletten menetmekte ona bilgi ve davranış bakımından bir gelişim ve erdemlilik yolu açmaktadır. Benzer şekilde mahkemelerde hüküm veren kimseye zalimin zulmünü engellediği için "hâkim" denmektedir.[17]

Bir işi akıl ve dinin gerektirdiği şekilde son derece sağlam ve titizlikle çözümlemek, hikmetin manevi-psişik anlamlarından biridir. Çünkü Allah'ın isimlerinden biri de "Hâkim"dir. O, yaptığı işi en ince ayrıntısına kadar en güzel şekilde bilen ve yapandır.[18] Hâkim olanın bütün fiilleri bir hikmete dayalıdır. Varlık âleminde boşuna yaratılan ve anlamsız olan hiçbir şey yoktur ve bu anlam ancak akılla anlaşılabilir. Bu anlamda inanan bireyin "hâkim" ahlakına sahip olması "varlıkları-âlemi tanımak, gereğince amel etmek ve hayırları gerçekleştirme" noktasında 'Lokmânî' bir tavra sahip olmayı ifade eder. Başka bir ifadeyle Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmayı gücü ve gayreti nispetinde gerçekleştirmeye çalışan kimseye 'hâkim' denir. İlâhî fiillerdeki gizleri, incelikleri, dakik hesapları ve nihai gayeyi araştırıp onları kavrama çabası ve ahlakı ise inanan bireyi epistemolojinin sınırlarına getirmesi kaçınılmazdır.

Hüküm kelimesi hikmetten daha genel ve kapsamlıdır. Her hikmet aynı zamanda bir hüküm iken her hüküm bir hikmet değildir. Hüküm bir şey hakkında salt bir yargıda bulunmayı ifade eder: "O, şudur; bu değildir."[19] Adaleti temin etmeyen hatta adalet konusunda insanların zihninde kuşku uyandıran her hükmün bireyi ve toplumu ifsat etmesi kaçınılmazdır. Buna karşın zulmü, azgınlık ve ölçüsüzlüğü, bilgisizlik ve erdemsizliği, çirkinlik ve kötülüğü meneden, onları tasfiye edip uzaklaştıran her hüküm de hikmetten payına düşeni alıyor demektir.

İslâm kültür ve medeniyetinin oluşumunda en temel dinamik olan Kur'an'a göre hikmet kavramı; Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat kendisi,[20] peygamberlik,[21] öğüt[22] anlayış yeteneği ve ilim[23] gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kur'an'a göre Allah, hikmeti indiren, veren ve öğretendir. Kısaca hikmetin kaynağı Allah'tır. Dinde mükellef akıl sahipleri olduğundan birey ancak aklını kullanmak suretiyle hikmete muhatap olabilir, hikmeti anlayabilir ve hikmet yolundan gidebilir. İbn Âşûr (ö. 1284/1868), hikmetin dört ana başlıkta ele alınabileceğini belirtir: Hikmetin birinci kısmı, Allah'ı hak ve doğru bir bilişle bilmektir. Bu hak inanca dair bilim dalını teşkil eder. Eski Yunanlar bunu ilm-i ilâhî veya metafizik olarak adlandırır. Hikmetin ikinci kısmı, insanın kendisini bilmesidir. Psikolojik bir yaklaşımla ifade edilecek olursa benlik saygısıdır. İnsanın iyi ve kötü yanlarını bilmesi bununla birlikte kötü özelliklerini azaltma çabası ve bu

17 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989), s. 137. akt. Sadık Kılıç, "Geleneğin Dünyasında Varoluşsal Huzur Bağlamında 'Hikmet Hakikati'", *Bilge Adamlar Düşünce Kültür ve Edebiyat Dergisi* 27 (2011), s. 5-7.

18 İbn Manzûr, "h-k-m", 12/140-142.

19 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *Umdetü'l-Hüffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1996), 1/441 (naklen) Kılıç, "Geleneğin Dünyasında Varoluşsal Huzur Bağlamında 'Hikmet Hakikati'", s. 6.

20 Kamer, 54/4-5.

21 Nisâ, 4/54.

22 Bakara, 2/31.

23 Meryem, 19/12-13.

konuda öz farkındalık geliştirmesi aynı zamanda ahlak ilmini ifade eder. Ahlak ilmi ise bireyin gücü nispetinde Allah'a benzemesi olarak tanımlanabilir. Hikmetin üçüncü kısmı, aileyi eğitmek evin huzurunu temin emektir ki Eski Yunan'da bu durum "ev idaresi ilmi" olarak adlandırılır. Hikmetin dördüncü anlam alanı ise siyaset ve hukuk vasıtasıyla toplumun daha sağlam ve daha sağlıklı bir seviyeye getirilmesidir. Bu ise "yönetim bilimi" olarak adlandırılır.[24]

Hikmet düşünmek ve akletmekten doğar. Varlık üzerine düşünmek bireyi ölümle beraber varlık ötesine götürecektir. Düşünmenin bedeli varlığın ötesine uzanmak ve gelip geçici bir dünyada var olmaya çalıştığını anlamaktan başka bir şey değildir. O zaman bu varlık inşa edilmelidir. Ölüm bu anlamda yaşamı inşa etmek için vardır. Dolayısıyla değişim ve gelişim, dünya hayatı için zorunlu bir metafizik ödevdir. Bu anlamda hikmetin kalbi, sorumluluğu harekete geçiren metafiziktir. Birey yapıp etmelerini derin, kapsayıcı ve nihai bir anlam dünyası çerçevesine yerleştirmedikçe, sorumluluğu harekete geçiren metafizik bir temele oturtmadıkça, ritüeller dünyasına mahkûm olacaktır ve bu ritüeller ona aradığı huzuru sağlamakta eksik kalacaktır. Böyle bir dinî hayat için görüntü ve nicelik yeterli hatta en temel dindarlık göstergesi sayılacaktır.

İslâm düşünce geleneğinde her türlü doğru bilgi ve yerinde davranış hikmet kavramıyla ifade edilir. Bu bağlamda nazari ve amelî kısımlarıyla felsefeye hikmet denilmiştir. Bilginin olmadığı yerde hikmetten söz edilemez. Ancak bu yeterli değildir. Bilginin yanında eylemin ve erdemin olmadığı bir hayatta hikmet yitirilmiş demektir. Bu anlamda hikmet salt düşünce bazında kalmayandır, değer üretendir, canlı kılandır. Çünkü ilerleme, yetkinlik ancak bilgi ve eylem birlikteliği ile mümkün olabilir. Buna göre hikmet, aydınlanma ve tekamül için peşinden gidilmesi, araştırılması gereken bir olgudur. Allah ve O'nun dışında var olan canlı cansız her şey hikmetin konusudur. Hayatın her alanında sağlıklı bir bilişsel bakışın (bilgi, düşünme, kavrama, analiz etme) sağlanamadığı toplumlarda eğitim dâhil halka sunulan her şey sadece toplumu oyalama görevi görecektir.

Hikmet kavramı bireyin varoluş ufkunu aydınlatan, aşkınlıkta ve içkinlikte onu çepeçevre sarmalayıp görünenin ötesinde, görünmeyenin gizinde sezgisel ve ruhsal bir yolculuğa çıkmasını sağlayan bilişsel bir dinginlik ve denge hâlini ifade etse de salt bireysel bir olgu değildir. Erdem, değer, yaratıcılık ve üretme ancak toplum içinde bir anlam ifade eder. Hikmetin toplumu kuşatıcı olması hikmeti inşa edenin hâkim olabilmesi için önemlidir. Dolayısıyla erdemli bir hayata ve sağlıklı bir topluma varlığın her alanında hikmeti aramakla ulaşılabilir.

2. Hikmet Kavramına Dinî-Psikolojik Yaklaşım

Hikmet kavramının din ve felsefede uzun bir geçmişi olmasına rağmen *hikmet psikolojisi* nispeten yeni bir alandır. Hikmetin çeşitli anlamlara sahip son derece zengin ve geniş bir kavram olduğu göz önüne alındığında, onun kapsamlı bir psikolojik tanımını yapmak ve fonksiyonlarını ele alıp incelemek imkânsız değilse de zordur. Bütün

24 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984), 3/63. (Naklen) Kılıç, "Geleneğin Dünyasında Varoluşsal Huzur Bağlamında 'Hikmet Hakikati'", s. 9.

bunlara rağmen hikmet kavramı, din psikolojisi literatüründe önemli bir çalışma alanı olmaya doğru ilerlemektedir.[25]

Psikolojik bakış açısıyla hikmet, bireyin karmaşıklık arz eden hayat olaylarında iç görü, anlayış ve şefkatle gezinmesine olanak tanıyan bilişsel ve duyuşsal öğelerin bir kombinasyonu olarak tanımlanır. Hikmet öncelikle bireyin kendisi ve çevresiyle uyum içinde olmasını hedefler. Daha sonra ise bireyin kendisini ve çevresini şekillendirmede pozitif etik değerleri kullanarak hem uzun vadede hem de kısa vadede ortak bir iyiye ulaşmayı amaç edinir.[26] Ancak yine de karmaşık insan ihtiyaçları ve problemleri söz konusu olduğunda hiçbir çözümün tüm boyutlarıyla optimize edilemeyeceğinin farkında olmak gerekir.

Hikmet sadece bireysel yaşantılar için değil aynı zamanda toplumsal işleyiş için de gerekli ve geçerlidir. Bu anlamda hikmetin, birey ve toplum düzeyinde üretkenliği ve refahı artıracak davranışlara rehberlik ettiği ve zaman içinde test edilmiş evrensel bilgilerden atıflar içerdiği söylenebilir.[27] Özellikle hem bireyi hem de toplumu ilgilendiren, ani değişim ve beklenmedik olayların ortaya çıkardığı kriz durumlarında ve bunların yanı sıra daha geniş zamanlara yayılmış ekonomik, kültürel ve sosyal değişimlerde hikmetin doğasının ve işlevlerinin farkına varmak birçok kişiye çekici gelmektedir.[28]

Sternberg ve Glück, hikmet ve problem çözme ilişkisiyle ilgili olarak hikmetli insanlarda şu dört özelliğe dikkat çekerler:

- Hikmetli insanların arayış içerisinde oldukları ortak bir iyi vardır. Bu insanlar kişisel çıkar perdesinden kurtulmuş ortak bir iyilik arayışı içerisinde olurlar.
- Hikmetli insanlar, kişisel veya kişiler arası ilişkilerin ötesine geçerek gerek toplumsal gerekse uluslararası ve evrensel problemlerle ilgili tüm çıkarları dengelemeye çalışırlar. Ayırt etmeksizin ortak çıkarları tanımaya ve hesaba katmaya isteklidirler.
- Hikmetli insanlar, kısa ve uzun vadeli sonuçları tahmin etme konusunda öngörü sahibidirler.
- Hikmet, pozitif ahlaki değerlerle çok yakın ilişki içerisindedir. Kendine nasıl davranılmasını istiyorsan başkalarına öyle davran prensibi ortak hareket alanıdır.[29]

Görüldüğü üzere hikmete kaynaklık eden şeyler arasında bir 'açık görüşlülük' vardır. Hikmetli bireyler kendilerinden başka düşünen insanların fikirleri ve bakış açılarını dinlemeye istekli olurlar.[30] Bunun yanı sıra 'derinlemesine düşünme', hikmet sahibi insanların mümkün olduğu ölçüde birey, toplum ve eşya hakkındaki gerçeği anlama arzusuyla ilgilidir. 'Duygusal hassasiyet ve duygu düzenlemede hikmet sahibi

25 Monika Ardelt-Michel Ferrari, "Effects of Wisdom and Religiosity on Subjective Well-Being in Old Age and Young Adulthood: Exploring the Pathways Through Mastery and Purpose in Life", International Psychogeriatrics, 31/04 (Nisan 2019), s. 477-489.

26 Robert J. Sternberg-Judith Glück, *Wisdom: The Psychology of Wise Thoughts, Words, and Deeds* (New York: Cambridge University Press, 2021), 1-27.

27 Robert J. Sternberg, "Wisdom and its Relations to Intelligence and Creativity", *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*, ed. Robert J. Sternberg (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 142-159.

28 Robert J. Sternberg vd. (ed.), *Applying Wisdom to Contemporary World Problems* (Cham: Springer International Publishing, 2019).

29 Sternberg-Glück, *Wisdom*, s. 1-27.

30 Ursula M. Staudinger vd., "The Psychometric Location of Wisdom-Related Performance: Intelligence, Personality, and more?", *Personality and Social Psychology Bulletin* 11/23 (1997), 1200-1214.

bireyler, duyguları ciddiye alır hatta istenmeyen, karmaşık veya kararsız duygulara bile dikkat ederler. Çünkü duygular bir durum hakkında çok önemli bilgiler taşırlar. Buna karşılık, birçok insan kendi tasavvuruna uymayan duyguları inkâr eder veya bastırır.[31] Son olarak kontrol edilemeyen ve belirsizlik arz eden durumlarla 'başa çıkma' konusunda hikmetli bireyler, hayatın çoğu kez öngörülemez olduğundan her an kötü şeylerin olabileceği bilincindedirler. Bu sebeple bu tür olaylara karşı daha soğukkanlı yaklaşırlar. Hikmetli insanlar güzel anların tadını çıkarırlar ve olabilecek her şeyle başa çıkma yeteneklerine güvenirler. Neyi kontrol edebileceklerini bildikleri ve kontrol etme cesaretine sahip oldukları, kontrol edemediklerini de kabul ettikleri için hayatın öngörülemezliğinden korkmazlar. Hikmetli bireylerin kontrol edebildiklerini ve kontrol edemediklerini ayırt etme yeteneği "huzur duasına" benzer.[32]

Hikmet insan gelişiminin ideal son noktası olarak kabul edilebileceğinden, yaşam boyu gelişim psikologları ve özellikle de yaşlanmayla ilgilenen araştırmacılar, bu kavramı psikolojik bir bakış açısıyla ilk değerlendirenler arasında olmuşlardır.[33] Bunun yanı sıra hikmet, sosyalleşme, kişilik[34] zekâ,[35] etkili iletişim[36] ve motivasyon psikolojisi[37] gibi alanlarda araştırmaların ilgi konusu olmuştur.

Hikmet konusu, psikoloji literatüründe sadece spekülatif bir teori konusu olmamış, psikolojinin değişik metotlarını kullanılmak suretiyle ampirik olarak da araştırılmıştır. Sternberg ve Glück'ün[38] konuyla ilgili yaptıkları araştırmalarında katılımcılara anket formları verilmiş ve ilkini kendileri için ikincisini ise hikmetli olarak

31 Ute Kunzmann-Judith Glück, "Wisdom and Emotion", *The Cambridge Handbook of Wisdom*, ed. Robert J. Sternberg-Judith Glück (Cambridge University Press, 2019), 575-601; Judith Glück, "The Development of Wisdom", *The Psychology of Wisdom: An Introduction*, ed. Judith Glück-Robert J. Sternberg (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 175-192.

32 Monika Ardelt, "How Wise People Cope with Crises and Obstacles in Life", *ReVision: A Journal of Consciousness and Transformation* 28/1 (01 Temmuz 2005), s. 7-19.

33 Örnek olarak bk. Paul B. Baltes-Jacqui Smith, "Toward a Psychology of Wisdom and its Ontogenesis", *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*, ed. Robert J. Sternberg (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 87-120; V. P. Clayton - James E. Birren, "The Development of Wisdom Across the Life Span: A Reexamination of an Ancient Topic", *Life-Span Development and Behavior* 3 (1980), 103-135; G. Stanley Hall, "Senescence: The Last Half of Life", *American Journal of Public Health* 96/7 (Temmuz 2006), 1160-1162; Monisha Pasupathi vd., "Seeds of Wisdom: Adolescents' Knowledge and Judgment about Difficult Life Problems.", *Developmental Psychology* 37/3 (2001), 351-361; Sternberg, "Wisdom and its Relations to Intelligence and Creativity", 142-159.

34 Ursula M. Staudinger, "Wisdom and the social-interactive foundation of the mind", *Interactive Minds: Life-Span Perspectives on the Social Foundation Of Cognition* (New York: Cambridge University Press, 1996), 276-315; Paul Wink - Ravenna Helson, "Practical and Transcendent Wisdom: Their Nature and Some Longitudinal Findings", *Journal of Adult Development* 4/1 (Ocak 1997), 1-15.

35 Shu-Chen Li - Ute Kunzmann, "Research on Intelligence in German-Speaking Countries", *International Handbook of Intelligence*, ed. Robert J. Sternberg (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 135-169; Robert Sternberg, "Principles of Teaching for Successful Intelligence", *Educational Psychologist* 33/2 (01 Mart 1998), 65-72; Ute Kunzmann-Paul B. Baltes, "Beyond the Traditional Scope of Intelligence: Wisdom in Action", *Models of Intelligence: International Perspectives* (Washington: American Psychological Association, 2003), 329-343.

36 James W. Pennebaker-Lori D. Stone, "Words of Wisdom: Language use Over the Life Span", *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 291-301; Doris Sowarka, *Weisheit im Kontext von Person, Situation und Handlung: Eine Empirische Untersuchung Alltagspsychologischer Konzepte alter Menschen* (Berlin : Stuttgart: Max-Planck Institut für Bildungsforschung ; Klett-Cotta [distributor], 1989).

37 Alexandra Freund, "Die Rolle von Zielen für die Entwicklung", *Psychologische Rundschau* 54 (01 Ocak 2003), 233-242.

38 Judith Glück - Robert J. Sternberg (ed.), "How Is Wisdom Measured?", *Wisdom: The Psychology of Wise Thoughts, Words, and Deeds* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 83-99.

tanımlayabilecekleri başka şahıslar için doldurmaları istenmiştir. Katılımcılar hikmetli şahısların hayırsever, evrensel ve özyönetime değer veren insanlar olduklarını, kendilerini içinde bulundukları toplumun refahı için adadıklarını, farklılıklara ve yabancılara karşı anlayışlı ve kabullenici olduklarını, kendi kararlarını kendileri veren özgür insanlar olduklarını ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra hikmetli insanların başkalarıyla ilişkilerinde güce başvurmadıkları vurgulanmıştır. Güce başvuru, düşük hikmet ve anlayış ile ilişkilendirilmiştir. Hikmetli insanlar, yüksek özgüvene sahip oldukları için bireysel başarıya yükledikleri anlam onlar için ikinci planda gelir. Hikmetli insanları ancak pozitif etik değerler motive edebilir ve diğer insanların ihtiyaçları onlar için her zaman önceliklidir.

Hikmetle ilgili araştırma yapanlar, hikmeti zekâ ve yaratıcılık gibi diğer psikolojik yeteneklerden ayırmaya çalışmışlardır. Hikmet, zekâdan ve yaratıcılıktan temelde üç yönden ayrılmaktadır:

- Hikmet, insanların ister istemez yoğun olarak ilgilenmek zorunda kaldığı hayatın getirmiş olduğu problemler, onların çözümü ve çözüm sonrası kazanımlarla ilgilidir. Bütün canlıları etkileyen değerlendirmeleri ve sonuçları içerir.
- Zekâ veya yaratıcılığın kısmen kalıtsal olduğu konusunda bilim insanları tartışadursun hikmetin kalıtsal olmadığı öne sürülmektedir. Hikmet, yaşam deneyimlerine dayanmaktadır.
- Hikmet, kendi başına tek bir beceri değildir. O zekâ, duygusal yeterlilik, duygudaşlık, yaratıcılık, bilgi ve diğer özelliklerle ilişki içerisindedir. Bu nedenle, hikmetlice düşünmek ve hareket etmek, sadece bir beceri kümesine değil, becerileri nasıl birleştirip kararlar alınacağına bağlıdır. Bununla birlikte hikmet değerlerden de bağımsız değildir. Hikmet, olumlu etik değerlerin uygulanmasını da içerir ve bu kavram, değerler olmadan anlamsızdır, çünkü değerler neyin hikmetlice olacağı üzerinde belirleyici bir güçtür.[39]

Hikmetle ilgili araştırmalar üç aşamada ele alınabilir. 1980'den 2000'lerin başına kadar olan ilk aşamada hikmet, yaşam ve onun sorunları hakkında deneyimsel bilgi olarak ele alınmıştır. Berlin modeli, hikmeti *yaşam hakkında bir tür uzman bilgisi* (expert knowledge) olarak tanımlarken,[40] Sternberg hikmeti *daha büyük iyilik için ihtiyaçlar ve bakış açılarını dengeleme* (balancing model) yeteneği olarak tanımlamıştır.[41] İkinci aşama 2000'li yıllarda başlamış ve bilimsel hikmet anlayışı iç görü, şefkat ve kendini aşma gibi kişilik özellikleri içerecek şekilde genişletilmiştir. Üçüncü ve şimdiki aşamada ise hikmetin durumsal faktörlerden nasıl etkilendiğine odaklanılmaktadır. Araştırmacılar, bireyin kendi yaşamı hakkındaki bilgeliğinin, genel olarak yaşam hakkındaki bilgeliğinden farklı olduğunu ve aynı bireylerin hem hikmetlice hem de akılsızca davranışlar sergileyebileceğini belirtmektedirler.

39 Robert J. Sternberg, "What Is Wisdom and How Can We Develop It?", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 591/1 (Ocak 2004), s. 166.

40 Samuel Pfeifer, "Empirische Definitionen der Weisheit", *Weisheit als Ressource in der Psychotherapie: Ein Überblick*, ed. Samuel Pfeifer, (Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2015), s. 7-12.

41 Robert J. Sternberg, "Why People Often Prefer Wise Guys to Guys Who Are Wise: An Augmented Balance Theory of the Production and Reception of Wisdom", *The Cambridge Handbook of Wisdom*, ed. Robert J. Sternberg-Judith Glück (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 162-181.

Psikolojide Berlin modelinin kurucusu sayılan Baltes,[42] hikmetin yedi genel özelliğinden bahseder. Buna göre hikmet şöyledir:

- Hayatın anlamı ve işleyişi ile ilgili zor problemleri ele alır.
- Bireysel ve toplumsal büyümeyi koordine eder ve teşvik eder.
- Olağanüstü bilgi, muhakeme ve tavsiyeleri temsil eder.
- Bilgi ve karakterin, akıl ve erdemin mükemmel bir bütünleşmesidir.
- Denge ve ılımlılık içerir.
- Bilgi sınırlarının ve dünyanın belirsizliklerinin farkındalığını içerir.
- Ulaşılması zor ama kolayca fark edilendir.

Paul Baltes ve meslektaşları tarafından önerilen modele göre hikmetli olmak, insan varoluşunun temel soru ve sorunları hakkında uzman olma beceresini ifade eder. Hikmet sahibi kişiler hayatlarının çoğunu hayatı öğrenerek, kendi deneyimleri üzerinde düşünerek ve başkalarının deneyimlerini gözlemleyerek geçirirler. Bilgilerini, uzun ve yoğun bir eğitim yoluyla; kendi düşünceleri, duyguları ve eylemleri üzerinde derinlemesine düşünerek ve yaşam yönetimini bilinçli ve hedef odaklı bir şekilde "deneyimleyerek" elde ederler.

Sternberg, hikmetin üç bileşeninin olduğunu söyler: Bilişsel, yansıtıcı (iç görüsel) ve duygusal. Hikmetin bilişsel yönleri, dünya hakkında bilgileri, karmaşık sistemleri ve ilişkileri anlama yeteneğini içerir. Hikmetin yansıtıcılıkla (iç görü) ilgili yönleri, kişinin kendi değerleri ve hedefleri hakkında eleştirel düşünme yeteneğinin yanı sıra farklı bakış açılarını da dikkate almayı içerir. Hikmetin duygusal yönleri, kişinin duygularını hikmetlice karar vermeyi destekleyecek şekilde düzenleme yeteneğini içerir.[43]

Hikmet sahibi bireyler, hayatın doğasında var olan belirsizliklerin farkındadırlar ve sorunlar için her zaman mükemmel bir çözümün olamayacağı bilincindedirler. Sternberg'in denge hikmet teorisi, hikemi davranışı belirlemede bağlamın önemini vurgular. Onun için bir durumda hikmetlice olan başka bir durumda böyle olmayabilir. Dolayısıyla hikmetli bir insan farklı koşullara uyum sağlayabilmelidir. Bunu yaparken gizil-örtük- bilgilerinden ve etik değerlerden yararlanabilmelidir. İkincisi, bilgelik kısa vadeli ve uzun vadeli hedefleri dengelemelidir. Birçok insan genel olarak kısa vadeli kazanımlara odaklanma ve uzun vadeli sonuçları unutma eğilimindedir. Hikmetli insanlar bu hatayı yapmazlar. Bugün atılan adımların, hemen görünür olmayan uzun vadeli sonuçları olabileceğinin farkındadırlar. Akıllıca çözüm hem kısa vadeli hem de uzun vadeli hedefleri dikkate alan ve bunları dengelemeye çalışan bir çözüm olacaktır. Üçüncüsü, hikmet bakış açılarını dengelemelidir. En zor yaşam problemlerine birden çok açıdan yaklaşılabilir. Hikmetli bir insan, bunu fark eder ve çözüm ararken farklı bakış açılarını hesaba katabilir. Hikmetli bir kişi, sorunun meydana geldiği kültürel veya toplumsal bağlamı göz önünde bulundurarak bir adım geri atabilir ve sorunu

42 Ute Kunzmann-Paul B. Baltes, "The Psychology of Wisdom: Theoretical and Empirical Challenges", *A Handbook of Wisdom: Psychological perspectives* (New York, NY, US: Cambridge University Press, 2005), 110-135.

43 Robert J. Sternberg, "Why Schools Should Teach For Wisdom: The Balance Theory of Wisdom in Educational Settings", *Educational Psychologist* 36/4 (2001), 227-245.

daha nesnel bir bakış açısıyla görebilir. Bakış açılarını dengelemek, daha büyük resmi görebilmeyi ve oyunda olabilecek farklı faktörlerin karmaşık etkileşimi anlayabilir.

Baltes ve Smith, hikmetin gelişimiyle ilgili üç tür faktörden bahseder.[44] İlk faktör, yeni deneyimlere açıklık, yaratıcılık, zekâ ve daha az dogmatik olma gibi özellikleri içeren kişilik özellikleridir. Bu özellikler, bazı bireylerin yaşam konusunda uzman olma ve bilgelik kazanma olasılığını artırabilir. Uzmanlığı teşvik eden ikinci tip faktör, yaşam hakkında bilgi sahibi olmayı sağlayan genel faktörlerdir. Bu faktörler, bireyin insan yaşamıyla ilgili soru ve sorunlara karşı ilgili olmasının yanı sıra öğrenmeye ve gelişime açık olmayı, bireyin çevresinde ders ve öğüt aldığı hikmet sahibi bir akıl hocasının bulunması, her durumda gerekli desteği aldığı çevresel kaynaklara sahip olma, tıp, psikoloji veya öğretmenlik gibi ilgili alanlarda eğitim görme gibi birtakım faktörleri içerir. Hikmet sahibi olmayı besleyen üçüncü tip faktör deneyimlerdir. Çünkü bilgelik, bireyin benzersiz deneyimleriyle şekillenir. Benzer şekilde başka insanların deneyimlerinden faydalanmak ve o deneyimleri de edinmeye çalışmak bilgelik yolunda önemli adımlardır.

Sternberg ve Glück[45] kitaplarında hikmetin bugünün dünyasında neden önemli olduğunu sorarak buna cevaben aşağıdaki cevapları sıralamaktadırlar:

- Bugünün dünyasında en önemli sorunlar sadece bilgi ve zekâ ile çözülemez. Bu formül artık başarısız olmuştur. Sorun şu ki bilgi artı zekâya şans eklense bile bu durum artık başarıya eşit değildir. Ayrıca kişinin ihtiyaç duyduğunda bilgiyi düzeltebilmesi ve analitik, yaratıcı düşünebilmesi, kişinin edindiği bilgi hakkında pratik ve akıllıca tavır takınması gerekir. Hepsinden önemlisi, nasıl kullanılacağını bilmedikçe bilgi işe yaramaz. Bireyler ve bir bütün olarak toplum günlük yaşamlarında sorunlarla karşılaşırlar. Çoğu problemler, farklı değerler arasındaki zor ikilemleri içerir. Bunlarla -bireysel veya kolektif- sorunlarla yalnızca aktif olarak değil, aynı zamanda hikmetli bir şekilde de yüzleşilmelidir. Çoğu zaman, liderler de dâhil olmak üzere bireyler, sorunlara gelişigüzel ve tutarsız bir tarzda yaklaşırlar. Sorunlar ciddi olduğunda sorun çözmedeki yanlış yönlendirmeler çok maliyetli olabilir.
- Hikmetle kontrol altına alınmayan analitik düşünme de riskli ve tehlikeli olabilir.
- Hikmetle yumuşatılmamış yaratıcılık, riskli veya düpedüz tehlikeli olabilir. Çünkü yaratıcılık olumlu ya da olumsuz olarak kullanılabilir.
- Hikmet, pozitif insanî değerlerin rolünü açıkça kabul eder.
- Dünya daha küresel bir yer hâline geldiğinden daha çeşitli ve farklı bakış açılarının da artık hesaba katılması gerekir. Bu da ancak hikmetli düşünme sayesinde olur.
- Zekâ ve akıl ürünü olmayan ve bunun sonucunda bireyde zararlı ve zehirli alışkanlıkların doğmasına sebep olan ödül sistemlerinin başta eğitim olmak üzere değiştirilmesi gereklidir.
- Ödül sistemleri sadece kısa vadeye odaklanmamalıdır.
- Ödül sistemleri, rekabete değil, ortak kazanca odaklanmalıdır.

44 Baltes-Smith, "Toward a Psychology of Wisdom and its Ontogenesis", 87-120.
45 Sternberg-Glück, *Wisdom*, s. 29-31.

- Artan narsisizm de bir tehlikedir. Başkalarının çıkarlarını da tanıma ve başkalarının faydasına olan ortak bir amaca çalışmayı tehdit etmektedir. Maalesef, birçok araştırma gençler arasında narsisizmin arttığını gösteriyor. Başka bir deyişle gençler giderek aşırı öz-odaklı hâle geliyorlar, "*Selfie nesli*" adlandırması birçok şeyi açıklamaktadır. Öğrencilere hikmetlice düşünmeyi ve hareket etmeyi öğretmek narsisizmle mücadeleye yardımcı olabilir, çünkü hikmet zorunlu olarak insanların başkalarını da düşünmesi ve kollamasına neden olur.
- Siyasi, sosyo-ekonomik, ırksal, kültürel ve diğer kutuplaşma biçimleri hikmet öğretimi ile aşılabilir.

Din bağlamında düşünüldüğünde ise hikmet ruhsal olgunluğun temel bir bileşeni ve kişinin Tanrı veya daha yüksek bir güçle ilişkisini derinleştirmenin bir yolu olarak görülür. Hikmet, inanç ve ahlak konularında başkalarına rehberlik etmesi ve öğüt vermesi beklenen dinî liderler ve öğretmenler için de vazgeçilmez bir nitelik olarak görülmüştür. Din ve maneviyatın kişisel gelişime ve ahlaki gelişime katkıda bulunabileceği yolları aydınlatmaya yardımcı olduğu için hikmet kavramı din psikolojisinde önemli bir rol oynar. Hikmet, yalnızca mevcut zekâ testleriyle ölçülen bireysel problem çözme türünde değil, aynı zamanda dünyanın karşı karşıya olduğu çeşitli problemler için toplu problem çözmede de işe yarar. Hikmete biz yalnızca günlük problemlerimizin çözümünde örneğin ne yiyeceğiz veya ne giyeceğiz gibi konularda ihtiyaç duymayız. Günlük yaşantıların ötesine geçip problemler karmaşıklaştıkça hikmete ihtiyaç daha da artmaktadır.

Hikmet bilişsel, duyuşsal ve davranışsal öğelerin bir kombini olup kişinin bireysel ve çevresel uyumunu hedef alır. Bu hedefi gerçekleştirmeye çalışırken ilâhî olana dair daha derin bir anlayış, ruhsal ve bilişsel olgunluk, ahlaki gelişim temel hareket noktasıdır. Bütün ilimler ve düşünce sistemleri ancak temelinde böyle bir hareket noktası varsa çıkardan uzak, çevresini hatta bütün insanlığın kurtuluşunu hedefleyen sorumlu bir bilince sahip olabilir.

İslâm düşüncesine göre bir kimse eşyanın, varlıkların tamamını bilse dahi Allah'ı tanımadıktan sonra "hâkim" olarak değerlendirilemez. Bilmek, yapmak ve bütün bunları bir amaç uğruna gerçekleştirmek ancak Allah'ı bilip tanımakla, yüzünü ve yönünü O'na dönmekle anlam kazanır. Hikmet ilimlerin en yücesidir ve ilmin yüceliği ise bilinenin yüceliği ile doğru orantılıdır. Bu anlamda akli ve naklî ilimlerde zayıf da olsa dağ başında Allah'ı bilen ve işinin hakkını vererek yapan bir çoban hikmet sahibi olarak değerlendirilebilir.[46]

Allah-kul münasebetine ahlaki açıdan bakıldığında iman, teoride "Allah'tan başka hiçbir ilahı tanımama"; pratikte ise "Allah'ın" ahlakından başka üzerinde herhangi bir ahlak elbisesi taşımama" şeklinde tanımlanabilir. Dolayısıyla dinî hayat veya daha geniş bir ifadeyle yaşamın kendisi, kulu Allah'ın ahlakıyla ahlaklanması sürecinden başka bir şey değildir. Başka bir ifadeyle kulun eylemlerinde Allah'ın eylemlerine özenmesi ve gücü ölçüsünde onlarla bezenmeye çalışması İslâm ahlakının temel hedefidir.[47]

Örneğin, Allah'ın "Hâlik, Bâri ve Musavvir" isimleri, eş zamanlı olarak kararlaştıran/projelendiren, var eden/yapan ve şekil veren anlamlarına gelir. Gazzâlî'ye (ö. 505/1111)

46 Ebû Hâmid Muhammed Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Maksadü 'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi 'l-Hüsnâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), s. 120.

47 Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), s. 129.

göre inanan birey bu isimlerdeki anlamları mecazi olarak yüklenebilir. İnsan da gücü nispetinde yaptığı işi Allah'ın "Hâlik" ismi örneğinde olduğu gibi ayrıntılı bir şekilde tasarlayabilir. Bundan sonra insan Allah'ın "Bârî" ismini model alarak yaptığı işi sağlam bir şekilde yapabilir. Son olarak insan Allah'ın "Musavvir" ismi örnekliğinde yaptığı işe estetik bir şekil verebilir. Dolayısıyla Allah'ın bu üç güzel ismi, inanan bireyin iş ahlakı için mükemmel bir model oluşturur.[48]

Allah-insan ilişkisinin ahlaki boyutu, Allah'ın isim ve sıfatlarını ahlaki tarzda okumakla mümkün olabilir. Allah'ın isim ve sıfatlarından insanın alması gereken ahlaki pay ortaya konulmazsa ahlaki anlamda Allah-insan ilişkisi gerçekleşmeyebilir. Bu anlamda "Hâkim" ismi, hikmetin anlaşılmasında ve hikmetli insanda bulunması gereken özellikler hakkında temel bir bakış açısı sunar. Daha önce de ifade edildiği gibi "Hâkim" ismi, yaptığı işi en ince ayrıntısına kadar en güzel şekilde bilen ve yapan anlamlarına gelir. Bu durum bir işin önüne ve sonuna vâkıf olmayı, eşyayı ve varlıkları layık oldukları yere koymayı ve neye layıklarsa onu onlara vermeyi de beraberinde getirir. Dolayısıyla hikmet duygu, düşünce ve eylem iş birliğinde görünür olmaktan çok bireysel ve toplumsal uyumu orta çıkaran sonuçları temsil eder. Anadolu İslâm kültüründe işini muhkem yapan kişinin gördüğü itibar, değer ve övgü, "Hâkim" isminin günlük hayattaki yaşayan ve yaşatılan bir değer olmasından ileri gelir. Bu sebeple hikmet, sadece bilmek ve yapmak demek değildir. Hikmet bilgiyi ve eylemi güzelleştiren, sağlamlaştıran, olması gerekeni ortaya çıkaran bir paradigmadır. Bilgi ve eylem yaratıcı değilse, güzelleştirmiyor ve sağlam kılmıyorsa orada hikmet aranmaz.

Hikmet, dindarlığın kişilik ve ahlaki gelişimiyle ilgili bir kavramdır. Birtakım değerler çerçevesinde bireyin gelişimini öncelemeyen bir dindarlık veya din anlayışında bu tanımın pek bir önemi olmayacaktır. Oysa din her şeyden önce kişiliğin oluşumunda temel dinamikler olan benlik, karakter, kimlik ve sosyokültürel özellikleri hedef alarak bu alanlarda sağlam ve tutarlı ideal bir insan tipinin gelişimini amaç edinir. Bütün bunları ise bir değer sistemi üzerinde inşa eder. Dinin bireyin hayatında ne kadar yer aldığı meselesi sadece birtakım emir ve yasaklar ile formel yani şekli, zamanı, miktarı ve rüknü belli olan belli başlı ibadetlerle sınırlandırıldığında imanın inanan insana sunmuş olduğu proaktif hayat paradigması yerini duygu yoğunluğu yüksek, kuru ve ruhsuz bir teslimiyete bırakacaktır. Dolayısıyla hikmetin bir toplumda hayatın her alanıyla ilgili temel dinamiklerden bir olması dinin nasıl anlaşıldığıyla yakından ilgilidir.

Dindarlığı ölçmek için genelde dinî hayatın inanç, ibadet, dinî duygu ve dinî etki gibi alanlarında araştırmalar yapıldığı rahatlıkla görülebilir. Böyle bir ölçümde hikmetin dindarlığın neresinde olduğu sorusu elbette düşündürücüdür. Bireyi göz ardı eden, dinden insana doğru ölçümler dindarlığın sadece bir yönüyle ilgili bize birtakım ipuçları verebilir. Oysa dindarlığın bir de bireyden dine giden yolu vardır. Bu noktada birey-din etkileşimi karşılıklı ve canlıdır, tek taraflı değildir. İnsandaki bilişsel yapı, bilgiye ve öğrenmeye duyulan istek veya merakın bir ürünü olduğuna göre 'din' denilen olgu sadece kültürden, çevreden veya aileden hazır alınan bir ürün olmamalıdır. Temelinde emeğin, arayışın, buluşun ve oluşun bulunduğu bir psikolojik etkinliği de ifade etmelidir. Oysa Batı'da

48 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ*, s. 75-79.

hikmeti ölçmek için yapılan araştırmalara bakıldığında iki tür ölçme tipi karşımıza çıkar: Bunlardan ilki kişiliği ölçme şeklimize benzer olan 'öz bildirim' ölçümleridir (self report wisdom scale).[49] Katılımcılar, kendileri hakkında hikmetle ilgili ifadelere ne kadar katıldıklarını derecelendirirler. İkinci tip ölçüm, zekâyı veya bilgiyi ölçme şeklimize benzer şekilde, problem çözme yeteneklerini değerlendirmeye dayalıdır (performance scales).[50]

Performans ölçümlerinde sıklıkla değerlendirilen beş hikmet bileşeni vardır. Birincisi, eldeki spesifik konu hakkında ne kadar bilgi sahibi olunduğunu ölçen *olgusal bilgidir*. İkinci bileşen, bu tür problemlerle nasıl başa çıkacağınız konusunda ne kadar bilgi sahibi olduğunuzu ölçen *prosedürel bilgidir*. Örneğin ergenlerle etkili bir şekilde nasıl iletişim kurulacağını veya yardım için başka kiminle konuşulacağını bilmeyi içerebilir. Üçüncü bileşen, insanların farklı değerlere, önceliklere ve hedeflere sahip olduğunu ne kadar düşündüğünüzü ölçen *değer göreceliliğidir*. Bu, soruna dâhil olanların bakış açılarını ve motivasyonlarını anlamaya çalışırken önemlidir. Dördüncü bileşen, insanların farklı yaşam evrelerinin ve bağlamlarının davranışlarını nasıl etkileyebileceğini dikkate alıp almadığınızı ölçen *yaşam boyu bağlamsalcılığıdır*. Son olarak beşinci bileşen, çözümü zor hayat olaylarının veya problemlerdeki sonuçların tahmin edilemezliğinin ne kadar farkında olduğunuzu ve farklı seçenekleri ve olası gelişmeleri dikkate almanın ne kadar önemli olduğunu ölçen *belirsizliğin tanınması ve yönetimidir*.[51]

Sonuç olarak bireyin kendisi ve içinde yaşadığı hayatla ilgili bilgisi, deneyimi, bağlı kaldığı değerler ve bütün bunları uygularken güzel ve yaratıcı sonuçlar alma becerisi onun hikmetli bir birey olduğunun göstergesi sayılabilir. Dindarlık denilen dinin bireyin hayatında ne kadar yer aldığı meselesi ise bütün bunlardan ayrı ele alınmamalıdır.

Sonuç

Hikmet ve dindarlık ilişkisinde hikmet, dinî hayatın entelektüel ve sanatsal yönünü ifade eder. Burada entelektüel ifadesinden kasıt bireyin yaptığı iş her ne olursa olsun onunla ilgili formel veya informel bir eğitim alması ve bu konuda iyi niyeti ve gayretle sürekli kendini geliştirmesi; sanat ifadesinden ise eylemin sonucundaki yaratıcılık ve uyum kastedilmektedir. Bu anlamıyla hikmet, genel olarak aile hayatından devlet yönetimine, sağlıktan eğitime, kültürden spora, mühendislikten tıbba, ticaretten sosyal yardımlaşmaya kadar hayatın bütün alanlarını kapsayabileceği gibi bireysel ve özel durumlar için de geçerlidir. Öğrenciden çiftçiye, çobana, yöneticiye, memura, işçiye ve esnafa kadar birey neyi yapmakla mükellefse bunu en iyi şekilde öğrenip yapması ve bütün bunları yaparken yönünü Allah'a çevirmesi hikmetin ortaya çıkması için yeterlidir.

49 Judith Glück vd., "How to Measure Wisdom: Content, Reliability, and Validity of Five Measures", *Frontiers in Psychology* 4 (2013) 1-13.

50 Judith Glück, "Measurement of Wisdom", *The Psychology of Wisdom: An Introduction*, ed. Judith Glück-Robert J. Sternberg (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 89-104; Judith Glück, "Measuring Wisdom: Existing Approaches, Continuing Challenges, and New Developments", *The Journals of Gerontology: Series B* 73/8 (10 Ekim 2018), 1393-1403; Konrad Banicki, "The Berlin Wisdom Paradigm: A Conceptual Analysis of a Psychological Approach to Wisdom", *History & Philosophy of Psychology* 11/2 (2009), 25-36.

51 Robert J. Sternberg-Judith Glück (ed.), *The Psychology of Wisdom: An Introduction* (Cambridge University Press, 2022).

Bireyin hayatında dinin ne kadar yer aldığı meselesi giyim kuşam başta olmak üzere dinin söz ve eylemlerde görünür olmasıyla doğru orantılı ise hatta birtakım kurtarıcılara itaat edilip dinde kurtuluş yoluna girilebiliyorsa orada hikmeti aramaya gerek yoktur. Böyle bir dindarlık anlayışında yapılacaklar bellidir. Sevap ve günah sınırlarıyla çizili ve üç-beş ibadetin eşlik ettiği bir alanda dini yaşamak, dinî olmayan şeylere karşı kin ve nefret beslemek dindar olmak için fazlasıyla yeterlidir. Ancak hayat bunlardan ibaret değildir. Böyle bir dinî hayat dindar görünür olmak için yeterli olsa da hikmetin görünürlüğü için bireyin kendisiyle ve çevresiyle uyumu ve bu uyumun toplumda bir meleke olarak ortaya çıkması elzemdir. En basit ifadeyle gece yollarda görev yapan personelin veya aracı bozulan bir bireyin reflektif bant takması hikmettir. Bunun yanı sıra kütüphanesi olmayan bir üniversite, hikmetsiz bir aklın ve iradenin ürünüdür. Birbiri içine girmiş, bahçesiz, parksız ev ve sokaklar, tarım arazilerine doğru genişleyen şehirler hikmetsiz bir imar planlamasıdır. Ses sistemi bozuk camiler, kötü sesle okunan ezanlar hikmetsiz bir çağrıdır. Bu olumsuz örnekleri içinde yaşadığımız toplumda hayatın her alanıyla ilgili çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla cuma günleri veya mübarek gün ve gecelerde doldurulan camiler, Ramazan ayındaki huzur ve sevinç, hac mevsimindeki o muhteşem ve mahşeri kalabalık dinî duygularımızı coştursa da nitelik yani entelektüel ve sanatsal yönden eksik bir dindarlığın kısaca hikmetsiz bir dindarlığın insanca bir yaşama fazla katkısı olmayacaktır. Dindar bir bilinç hayatın hiçbir alanında hikmeti göz ardı edemez. O vakit sormak gerekir: 'Hikmetli Kitap' bal arısından başka ne için bahsedebilir? Dindar bilinç bilir ve farkındadır ki hikmet, bal arasının bal yaparken kullandığı tekniktir. Bu hikmetin sahibini gösterir. Genelde insanlığın özelde ise Müslüman bir bireyin bunu anlayıp çözmesi ve hayata uygulaması insani bir hikmettir. Yine dindar bilinç bilir ve farkındadır ki varlığa dokunmayan dindarlıkta hikmet aranmaz. Hikmet üretmeyen dindarlık varlığa dokunamaz.

Kaynakça

Açıkgenç, Alpaslan, *Bilgi Felsefesi: İslâm Bağlamında Bilgiden, Bilimden Sistem Felsefesine*, İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2011.

Ardelt, Monika, "How Wise People Cope with Crises and Obstacles in Life", *ReVision: A Journal of Consciousness and Transformation* 28/1 (01 Temmuz 2005), 7-19. https://doi.org/10.3200/REVN.28.1.7-19

Ardelt, Monika-Ferrari, Michel, "Effects of Wisdom and Religiosity on Subjective Well-Being in Old Age and Young Adulthood: Exploring the Pathways Through Mastery and Purpose in Life" 31/04 (Nisan 2019), 477-489. https://doi.org/10.1017/S1041610218001680

Baltes, Paul B.-Smith, Jacqui, "Toward a Psychology of Wisdom and its Ontogenesis", *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development.* ed. Robert J. Sternberg. 87-120. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. https://doi.org/10.1017/CBO9781139173704.006

Banicki, Konrad, "The Berlin Wisdom Paradigm: A Conceptual Analysis of a Psychological Approach to Wisdom", *History & Philosophy of Psychology* 11/2 (2009), 25-36. https://doi.org/10.53841/bpshpp.2009.11.2.25

Beaulieu, Paul-Alan, "The Social Intellectual Settings of Babylonian Wisdom Literature", *Widsom Literatüre in Mesopotamia and İsrael.* 3-19. Atlanta: Society of Biblical of Literatüre, 2007.

Clayton, V.P - Birren, J.E, "The development of Wisdom Across the Life Span: A Reexamination of an Ancient Topic", *Life-span development and behavior* 3 (1980), 103-135.

Dankoff, Rabert, "Inner Asian Wisdom Tradition in the Pre-Mongol Period", *Journal of the American Orriental Society*, 93-94.

Doğan, Servet, *İslâm Düşüncesinde Hikmet*, Ankara: Fecr Yayınları, 1. Baskı.-, 2021.

Semîn, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf el-Halebî, *Umdetü'l-Hüffâz Fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1996.

Freund, Alexandra, "Die Rolle von Zielen für die Entwicklung", *Psychologische Rundschau* 54 (Ocak 2003), 233-242. https://psycnet.apa.org/doi/10.1026/0033-3042.54.4.233

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Esmâ'illâhi'l-Hüsnâ*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.

Glück, Judith vd., "How to Measure Wisdom: Content, Reliability, and Validity of Five Measures", *Frontiers in Psychology* 4 (2013). https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00405

Glück, Judith, "Measurement of Wisdom", *The Psychology of Wisdom: An Introduction*, ed. Judith Glück-Robert J. Sternberg. 89-104. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. https://doi.org/10.1017/9781009085724.008

Glück, Judith, "Measuring Wisdom: Existing Approaches, Continuing Challenges, and New Developments", *The Journals of Gerontology: Series B* 73/8 (10 Ekim 2018), 1393-1403. https://doi.org/10.1093/geronb/gbx140

Glück, Judith, "The Development of Wisdom", *The Psychology of Wisdom: An Introduction*, ed. Judith Glück-Robert J. Sternberg, 175-192, Cambridge: Cambridge University Press, 2022. https://doi.org/10.1017/9781009085724.015

Glück, Judith-Robert J. Sternberg (ed.), "How Is Wisdom Measured?" *Wisdom: The Psychology of Wise Thoughts, Words, and Deeds*, 83-99, Cambridge: Cambridge University Press, 2021. https://doi.org/10.1017/9781108894296.005

Hall, G. Stanley, "Senescence: The Last Half of Life", *American Journal of Public Health* 96/7 (Temmuz 2006), 1160-1162. https://doi.org/10.2105/AJPH.96.7.1160

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30 Cilt, Tunus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.

Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsiri, çev. Hayreddin Karaman vd, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Baskı, 2007.

Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, İstanbul: Doğuş Yayın ve Dağıtım, 1982.

Kılıç, Sadık, "Geleneğin Dünyasında Varoluşsal Huzur Bağlamında 'Hikmet Hakikati'", *Bilge Adamlar Düşünce Kültür ve Edebiyat Dergisi* 27 (2011), 5-12.

Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, *Fi's-Sınâati'l-Uzmâ*, ed. Azmî Tâhâ es-Seyyid Ahmed, Nicosia: Dârü'ş-Şebâb, 1987.

Kunzmann, Ute-Baltes, Paul B., "Beyond the Traditional Scope of İntelligence: Wisdom in Action", *Models of İntelligence: International Perspectives*, 329-343. Washington, DC, US: American Psychological Association, 2003.

Kunzmann, Ute-Baltes, Paul B., "The Psychology of Wisdom: Theoretical and Empirical Challenges", *A Handbook of Wisdom: Psychological Perspectives*. 110-135, New York, NY, US: Cambridge University Press, 2005. https://doi.org/10.1017/CBO9780511610486.006

Kunzmann, Ute-Glück, Judith, "Wisdom and Emotion", *The Cambridge Handbook of Wisdom*, ed. Robert J. Sternberg-Judith Glück, 575-601, Cambridge University Press, 1. Baskı, 2019. https://doi.org/10.1017/9781108568272.027

Li, Shu-Chen-Kunzmann, Ute, "Research on Intelligence in German-Speaking Countries", *International Handbook of Intelligence*, ed. Robert J. Sternberg, 135-169, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. https://doi.org/10.1017/CBO9780511616648.006

Pasupathi, Monisha vd., "Seeds of Wisdom: Adolescents' Knowledge and Judgment about Difficult Life Problems", *Developmental Psychology* 37/3 (2001), 351-361. https://doi.org/10.1037/0012-1649.37.3.351

Pennebaker, James W.-Stone, Lori D., "Words of Wisdom: Language Use Over The Life Span", *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 291-301. https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.2.291

Pfeifer, Samuel, "Empirische Definitionen der Weisheit", *Weisheit als Ressource in der Psychotherapie: Ein Überblick*, ed. Samuel Pfeifer, 7-12. essentials, Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2015. https://doi.org/10.1007/978-3-658-09583-3_3

Rudolph, Kurt, "Wisdom", *Encyclopedia of Religion*, 4951, Newyork: Thomson Gale, 2.Baskı., 2005.

Sowarka, Doris, *Weisheit im Kontext von Person, Situation und Handlung: Eine Empirische Untersuchung Alltagspsychologischer Konzepte Alter Menschen*, Berlin : Stuttgart: Max-Planck Institut für Bildungsforschung ; Klett-Cotta [distributor], 1989.

Staudinger, Ursula M. vd., "The Psychometric Location of Wisdom-Related Performance: Intelligence, Personality, and More?" *Personality and Social Psychology Bulletin* 11/23 (1997), 1200-1214. https://doi.org/10.1177/01461672972311007

Staudinger, Ursula M., "Wisdom and the Social-İnteractive Foundation Of The Mind", *Interactive Minds: Life-span Perspectives on the Social Foundation Of Cognition*, 276-315, New York, NY, US: Cambridge University Press, 1996.

Sternberg, Robert, "Principles of Teaching for Successful Intelligence", *Educational Psychologist* 33/2 (01 Mart 1998), 65-72. https://doi.org/10.1207/s15326985ep3302&3_2

Sternberg, Robert J. vd. (ed.), *Applying Wisdom to Contemporary World Problems*. Cham: Springer International Publishing, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20287-3

Sternberg, Robert J., "What Is Wisdom and How Can We Develop It?" *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 591/1 (Ocak 2004), 164-174. https://doi.org/10.1177/0002716203260097

Sternberg, Robert J., "Why People Often Prefer Wise Guys to Guys Who Are Wise: An Augmented Balance Theory of the Production and Reception of Wisdom", *The Cambridge Handbook of Wisdom*. ed. Robert J. Sternberg - Judith Glück, 162-181. Cambridge University Press, 1. Baskı, 2019. https://doi.org/10.1017/9781108568272.009

Sternberg, Robert J., "Why Schools Should Teach For Wisdom: The Balance Theory Of Wisdom İn Educational Settings", *Educational Psychologist* 36/4 (2001), 227-245. https://doi.org/10.1207/S15326985EP3604_2

Sternberg, Robert J., "Wisdom And İts Relations To İntelligence And Creativity", *Wisdom: Its Nature, Origins, and Development*, ed. Robert J. Sternberg, 142-159. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. https://doi.org/10.1017/CBO9781139173704.008

Sternberg, Robert J.- Judith Glück (ed.), *The Psychology of Wisdom: An Introduction*. Cambridge University Press, 1. Baskı, 2022. https://doi.org/10.1017/9781009085724

Sternberg, Robert J.-Glück, Judith, *Wisdom: The Psychology of Wise Thoughts, Words, and Deeds*, New York: Cambridge University Press, New edition, 2021.

Streib, Heinz, *Wisdom and the Other: Responsiveness in Development between the Egocentric and Xenocentric Style*, PsyArXiv, 2022.

Tokur, Behlül, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*, Ankara: Sonçağ Akademi, 1.Baskı, 2020.

Wink, Paul-Helson, Ravenna, "Practical and Transcendent Wisdom: Their Nature and Some Longitudinal Findings", *Journal of Adult Development* 4/1 (Ocak 1997), 1-15. https://doi.org/10.1007/BF02511845

Yaran, Cafer Sadık, "Knowledge, Wisdom and 'Sophialogıcal' Epistemology" 14 (2006), 29-46.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsü'l-Belâga*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.